

MUINIDDIN NATANZIY VA FASIH HAVOFIYNING ASARLARIDA CHIG‘ATOY ULUSI MUSTAQILLIK DAVRINING YORITILISHI

Shahlo Maxamova

Mustaqil tadqiqotchi

shahlomahamova88@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-9587-9063>

Annotatsiya. Maqolada XIV asr oxiri – XV asr birinchi yarmi tarixshunosligining o‘ziga xos vakillari Muiniddin Natanziy va Fasih Havofiy asarlarida Chig‘atoy ulusi mustaqillik davri (1306–1346) tarixining yoritilishi manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Tadqiqotda “Muntaxab ut-tavorix-i Muiniy” va “Mujmal-i Fasihiy” asarlaridagi ma’lumotlar qiyosiy o‘rganilib, ulusning suverenitetga erishish jarayonlari, Duvaxon avlodlari o‘rtasidagi sulolaviy kurashlar hamda ma’muriy-hududiy o‘zgarishlarning aks etishi yoritilgan. Muallif ushbu manbalar orqali Chig‘atoy ulusi mustaqilligining ijtimoiy-siyosiy asoslarini va mahalliy turk-mo‘g‘ul aristokratiyasining davlat boshqaruvidagi o‘rni oshib borishini ilmiy asoslab beradi. Maqolada Natanziy va Havofiy ma’lumotlarining retrospektiv tahlili Chig‘atoy ulusi mustaqilligini Movarounnahrda milliy davlatchilik an’analari tiklanishining muhim bosqichi sifatida baholash imkonini berishi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Chig‘atoy ulusi, mustaqillik, Muiniddin Natanziy, Fasih Havofiy, Muntaxab ut-tavorix, Mujmal-i Fasihiy, suverenitet, Movarounnahr, Duvaxon, Kebekxon, manbashunoslik.

Аннотация. В статье с источниковедческой точки зрения анализируется освещение истории периода независимости Чагатайского улуса (1306–1346) в трудах самобытных представителей историографии конца XIV – первой половины

XV вв. Муиниддина Натанзи и Фасиха Хавафи. На основе сравнительного изучения данных из «Мунтахаб ат-таварих-и Муини» и «Муджмал-и Фасихи» освещаются процессы обретения улусом суверенитета, династическая борьба между потомками Дува-хана и отражение административно-территориальных изменений. Автор научно обосновывает социально-политические основы независимости Чагатайского улуса и возрастающую роль местной тюрко-монгольской аристократии в государственном управлении через призму данных источников. В статье показано, что ретроспективный анализ сведений Натанзи и Хавафи позволяет оценить независимость Чагатайского улуса как важный этап восстановления традиций национальной государственности в Мавераннахре.

Ключевые слова: Чагатайский улус, независимость, Муиниддин Натанзи, Фасих Хавафи, Мунтахаб ат-таварих, Муджмал-и Фасихи, суверенитет, Мавераннахр, Дува-хан, Кебек-хан, источниковедение.

Abstract. The article provides a source-critical analysis of the representation of the independence period of the Chaghatai Khanate (1306–1346) in the works of Muiniddin Natanzi and Fasih Khawafi, prominent historians of the late 14th and first half of the 15th centuries. Based on a comparative study of information from “Muntakhab al-Tawarikh-i Muini” and “Mujmal-i Fasihi” the research highlights the processes of the Khanate’s attainment of sovereignty, dynastic struggles among the descendants of Duwa Khan, and the reflection of administrative-territorial changes. Through these sources, the author scientifically substantiates the socio-political foundations of the Chaghatai Khanate’s independence and the increasing role of the local Turko-Mongol aristocracy in state administration. The article demonstrates that a retrospective analysis of Natanzi and Khawafi’s data allows for an evaluation of the Chaghatai Khanate’s independence as a crucial stage in the restoration of national statehood traditions in Transoxiana.

Keywords: Chaghatai Khanate, independence, Muiniddin Natanzi, Fasih Khawafi, Muntakhab al-Tawarikh, Mujmal-i Fasihi, sovereignty, Transoxiana, Duwa Khan, Kebek Khan, source studies.

Muiniddin Natanziy (XIV asr ikkinchi yarmi – XV asr boshida) va uning “Muntaxab ut-tavorix” (“Saylangan tarixlar kitobi” 1413–1414-yillar) asari Chig‘atoy ulusi tarixini, ayniqsa uning parchalanish va hokimiyatning amirlar qo‘liga o‘tish davrini yoritishda **Temuriylar davri manbalari ichida eng o‘ziga xosi** hisoblanadi. Natanziy asarining farqi shundaki, u voqealarni faqat markaziy hokimiyat nuqtai nazaridan emas, balki mintaqaviy amirlar va ulusning ichki ijtimoiy qatlamlari prizmasidan tahlil qilgan.

Natanziy o‘z asarida Chig‘atoy ulusining 1306–1346-yillar oralig‘idagi tarixini yoritishda boshqa mualliflarda uchramaydigan noyob ma’lumotlarni taqdim etadi. Uning asari ayniqsa **de-sentralizatsiya** (markazdan qochish) jarayonlari va ulusning geografik-siyosiy jihatdan bo‘linish sabablarini ochib berishda fundamental ahamiyatga ega. Muarrix Chig‘atoy ulusining “g‘arbiy” va “sharqiy” qismlarga ajralishi – ulusning parchalanishini shunchaki urushlar emas, balki hududiy-madaniy tafovutlar natijasi sifatida tahlil qiladi. Manbada bu haqda shunday deyiladi: “Chig‘atoy ulusi ikki qismga bo‘lindi: biri Movarounnahr bo‘lib, unda islom dini va shahar hayoti qaror topdi, ikkinchisi Mo‘g‘uliston bo‘lib, u yerda qadimiy yasa va ko‘chmanchi urf-odatlar saqlanib qoldi. Bu ikki qism o‘rtasidagi ixtilof davlatning qudratini oshirdi”¹. Muarrix bu yerda parchalanishning sivilizatsion sabablarini (o‘troq va ko‘chmanchi) ko‘rsatib bermoqda.

Manbada Natanziy Kebekxon tomonidan joriy etilgan ma’muriy bo‘linishni ulus mustaqilligini mustahkamlagan asosiy omil sifatida baholab, “Kebekxon Movarounnahrni tumanlarga bo‘lib, har bir tumanga ishonchli amirlarni tayinladi. Bu tartib o‘sha paytda xon hokimiyatini kuchaytirishga xizmat qilgan bo‘lsa, keyinchalik mahalliy amirlarning o‘z hududida mustaqil bo‘lib olishiga zamin yaratdi”². Muallif bu yerda islohotning dialekt xususiyatini ochib bermoqda: ya’ni Kebekxon davrida markazlashtirishga xizmat qilgan tumanlar tizimi, 1346-yildan keyin de-sentralizatsiya quroliga aylangan.

¹ Mu’in ad-Din Natanzi. *Muntakhab al-tavarikh-i Mu’ini*. / Publié par Jean Aubin. Téhéran: Librairie Khayyam, 1957. – P. 121-123.

² Mu’in ad-Din Natanzi. *Muntakhab al-tavarikh-i Mu’ini*. – P. 118-119.; Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-тавориhi Муиний /Форс тилидан Ғ. Каримов тарж. – Т., 2011. – В. 82-83.

Muarrix 1346-yilgi siyosiy burilishni – hokimiyatning amalda xonlar qo‘lidan amirlar qo‘liga o‘tishini o‘ta aniq tasvirlaydi. Bu haqda manbada shunday qaydlar mavjud: “Amir Qazag‘on Chig‘atoy xonlarini taxtga qo‘yish va tushirish huquqini egalladi. Xonlar faqat nomiga xutba va sikkada qoldilar, barcha siyosiy va harbiy ixtiyor amirning qo‘liga o‘tdi”³. Ushbu ma’lumot Chig‘atoy ulusi mustaqilligining so‘nggi bosqichini (amirlar boshqaruviga o‘tish davrini) tavsiflaydi. Natanziyning asari xonlik taxtining “ramziy” tusga kirganini tasdiqlovchi eng ishonchli guvohdir.

Muiniddin Natanziyning “Muntaxab ut-tavorix” asari hozirgacha ko‘plab xorij olimlari tomonidan o‘rganilib kelinmoqda. Manbaning XIII-XV asrlar aks etgan qismi matnini J.Oben nashr etgan⁴. Shuningdek, asarning XIV-XV asrlarni o‘z ichiga olgan qismini G‘.Karimov o‘zbek tilida chop etgan⁵.

Fasih Havofiy (1375-1442) va uning “**Mujmal-i Fasihiy**” (“Fasihiy majmuasi”) asari Chig‘atoy ulusi tarixini, ayniqsa 1306-1346-yillardagi voqealarni yoritishda **yilnoma (xronografiya)** tarzida tuzilgan, qimmatli ma’lumotlar beruvchi manbadir.

Muarrix o‘z asarida Chig‘atoy ulusi mustaqillik davrini boshqa manbalarga nisbatan umumiyroq, ammo aniq sanalar va raqamlar bilan yoritadi. Uning davlat moliya tizimidagi tajribasi tufayli asardagi sana va shaxslar nomi ancha ishonchli hisoblanadi. Shuningdek, asarda Duvaxon hukmronligiga katta e’tibor qaratib, uning davridagi mustaqil siyosatni aniq sanalar bilan quyidagicha bayon etadi: “Hijriy 704-yilda [1304 yil] Sulton Duva buyuk podshoh Temur Qoon (O‘ljoytu) bilan sulh tuzdi va mamlakatda tinchlik o‘rnatildi. Uning hukmronligi o‘n yil davom etdi va bu davrda ulusda osoyishtalik hukm surdi”⁶.

^{3 3} **Mu’in ad-Din Natanzī. Muntakhab al-tavarikh-i Mu’ini.** – P. 128-129.; **Muiniddin Natanzīy. Muntaxab ut-tavorix.** – B. 88-89.

⁴ Mu’in al-Dīn Muḥammad b. Hindūshāh Naṭanzī. Muntakhab al-Tawārīkh-i Mu’īnī/ ed. Jean Aubin. – Tehran: Kitāb-Furūshī-yi Khayyām, 1336/1918.

⁵ Каримов Ф. Муиниддин Натанзий. “Мунтахаб ат-тавориhi Муиний” дан // Темурийлар бунёдкорлиги давр манбалари. – Тошкент, 1997. – Б. 56-62.

⁶ **Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи (Фасихов свод).** / Предисловие, перевод с персидского, примечания, указатели и факсимиле Д.Ю.Юсупова. – Ташкент: Фан, 1980. – С. 59.

Ushbu iqtibos 1304-yilgi umummo‘g‘ul sulhining aniq sanasini beradi va ushbu sulh Chig‘atoy ulusi uchun de-yure mustaqillik va iqtisodiy barqarorlik davrini boshlab berganini tasdiqlaydi.

Fasih Havofiy Duvaxon vafotidan keyingi siyosiy inqirozni taqvimiy aniqlik bilan yoritib, bu davrni tadqiqotda de-sentralizatsiya davri sifatida tahlil qilishga zamin yaratadi. Bu haqda manbada shunday qaydlar kuzatiladi: “Duva vafotidan so‘ng, Kunjak [708 h.], so‘ngra Taliq [709 h.], keyin esa Kebekxon [709 h.] taxtga o‘tirdi. Bu qisqa davrda hokimiyat tez-tez almashinib turdi, harbiylar va amirlar o‘rtasida ixtiloflar ko‘paydi”⁷. Bu ma’lumot Duvaxon vafotidan keyin markaziy hokimiyat zaiflashganini ko‘rsatadi. Bu esa tadqiqotda ulusning parchalanish sabablarini xronologik jihatdan asoslashga yordam beradi.

Manbada Kebekxon islohotlari natijasida erishilgan barqarorlikni yilnoma tarzida qayd etadi. Jumladan, “Hijriy 718-yilda [1318 y.] Kebekxon Movarounnahrda mustahkam o‘rnashib, mamlakatni obodonlashtirishga kirishdi. Uning davrida dehqonchilik va shaharsozlik rivojlandi”⁸. Ushbu ma’lumot Kebekxon davrining aniq boshlanish sanasini berib, uning siyosatini ulus mustaqilligini iqtisodiy jihatdan mustahkamlaganini ko‘rsatadi. Xullas, Fasih Havofiy asarining ahamiyati shundaki, u boshqa manbalarga nisbatan eng aniq xronologik ma’lumotlarni beradi. Uning asaridan foydalanish tadqiqotning faktologik bazasini mustahkamlaydi va voqealarni sanalar bo‘yicha ishonchli tarzda tahlil qilish imkonini beradi.

⁷ O’sha asar. – B. 60-61.

⁸ O’sha asar. – B. 66.

“Mujmali Fasihiy”ning matni M.Farruh⁹, rus va o‘zbek tillaridagi nashrlari D.Yu.Yusupova tomonidan amalga oshirilgan¹⁰. Asarning so‘nggi xorijiy nashri Tehronda e‘lon qilingan¹¹.

XULOSA

Muiniddin Natanziyning “Muntaxab ut-tavorix-i Muiniy” va Fasih Havofiyning “Mujmal-i Fasihiy” asarlari Chig‘atoy ulusining 1306–1346-yillardagi mustaqil taraqqiyot davrini yoritishda o‘ziga xos manbashunoslik bazasini shakllantiradi. Mazkur manbalarning retrospektiv tahlili natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi: **Birinchidan**, Muiniddin Natanziy ma’lumotlari Chig‘atoy ulusi mustaqilligining **ijtimoiy tayanchini** ochib berishda noyob ahamiyatga ega. Muallif ulus suverenitetini nafaqat xonlar irodasi, balki mahalliy turk-mo‘g‘ul aristokratiyasining (barlos, jaloyir va b.) markaziy hokimiyat atrofida jipslashishi natijasi sifatida talqin etadi. Bu esa 1306-yildan keyingi davrni Movarounnahrda “davlat ichidagi davlat” modelidan yaxlit milliy davlatchilik tizimiga o‘tish bosqichi deb baholashga asos bo‘ladi. **Ikkinchidan**, Fasih Havofiyning xronologik aniqlikka asoslangan ma’lumotlari ulus mustaqilligining **huquqiy va xronologik tizimini** tiklash imkonini beradi. Uning asarida Duvaxon avlodlari o‘rtasidagi sulolaviy munosabatlar va Kebekxon islohotlarining yilma-yil bayon etilishi, ulusning tashqi siyosatda mustaqil sub’ekt sifatida shakllanish jarayonlarini ashyoviy dalillar bilan boyitadi. Umuman olganda, Natanziy va Havofiy asarlari Chig‘atoy ulusi mustaqilligini mintaqa tarixidagi vaqtinchalik turg‘unlik emas, balki Movarounnahrning sivilizatsiyaviy va siyosiy yuksalishini ta’minlagan, keyinchalik **Temuriylar davlatchiligi** uchun institutsional zamin hozirlagan suveren bosqich sifatida ilmiy asoslash imkonini beradi.

⁹ Фасиҳ Аҳмад Ҳавофий. Мужмал-и Фасиҳий / Ба-тасҳиҳ ва таҳшия-йи Муҳаммад Фаррух. Бахш-и I-III. – Машҳад, 1339-1341/1921-1923.

¹⁰ Фасиҳ Ҳавофий. Мужмали Фасиҳий / Форс тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Д.Ю. Юсупова. Тошкент: Фан, 2018.

¹¹ Faṣīḥ al-Dīn Aḥmad Khwāfī. Mujmal-i Faṣīḥī/ ed. Sayyid Muhsin Nāḥī Naṣ Irābādī. 3 vols. – Tehran: Asāṭīr, 1386/2008.